

חליבה בשבת

יעקב נרי פריאל

ראשי פרקים:

פתיחה

סוגיית הגמרא - גדר איסור חליבה

מפרק משום מאי חייב

שיטת רש"י והרמב"ם - דש

שיטת רבנו תם בתוספות - ממחק

שיטת הירושלמי - קוצר

שיטת היראים - טוחן

שיטת רבנו שלמה - גוזז

שיטת הרשב"א - בורר

דעות הפוסקים שחליבה אסורה מדרבנן

פסיקת ההלכה; הדיון אודות החליבה בתחילת ימי ההתיישבות בארץ ישראל

סיכום

פתיחה

במאמר זה נעסוק בנושא חליבה בשבת. הגמרא קובעת כי פעולה זו אסורה, ורצוננו להבין את גדרי האיסור וטעמיו; האם מדובר באיסור דאורייתא או באיסור מדברי חכמים. אם מדובר באיסור דאורייתא, יש להבין מפני מה הדבר נאסר - לאיזה מאבות המלאכה משתייכת פעולת החליבה. נראה כי בדבר זה נחלקו הראשונים. כך גם אם מדובר באיסור דרבנן יש להבין מפני מה הדבר נאסר. נראה כי גם בדבר זה נחלקו הפוסקים.

עוד נראה כי לדיון בגדרי פעולת החליבה ישנה השלכה מעשית הלכה למעשה שנידונה רבות בפוסקים בימי תחילת ההתיישבות העובדת בארץ ישראל, שם נהיה צורך גודל לחלוב בשבת, אם זה מפני צער בעלי חיים, ואם מפני הפסד כלכלי מרובה של תוצרת החלב. נראה כיצד המבטים השונים על הסוגייה השפיעו על פסיקת ההלכה בנושא.

א. סוגיית הגמרא - גדר איסור חליבה: דאורייתא או דרבנן

הגמרא בשבת מביאה מחלוקת תנאים בין רבי אליעזר לחכמים בגדר איסור חליבה בשבת:

תנו רבנן: החולב והמחביץ והמגבן כגרוגרת, המכבד, והמרבץ, והרודה חלות דבש, שגג בשבת - חייב חטאת, הזיד ביום טוב - לוקה ארבעים, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות.

בהמשך מביאה הגמרא כי האמוראים ביררו משום איזו מלאכה מחייב רבי אליעזר על חליבה בשבת:

רב נחמן בר גוריא אקלע לנהרדעא, בעו מיניה: חולב משום מאי מיחייב, אמר להו: משום חולב. מחביץ משום מאי מיחייב. אמר להו: משום מחביץ. מגבן משום מאי חייב, אמר להו: משום מגבן. אמרו ליה: רבך קטיל קני באגמא הוה. אתא שאיל בי מדרשא, אמרו ליה: חולב חייב משום מפרק!¹

מפורש בגמרא כי חולב חייב משום מפרק. מפרק הינה פעולת הוצאת דבר שהיה בתוך דבר אחר, ויש להבין לאיזה אב מלאכה שייכת פעולת המפרק וממילא החולב שהיא תולדתה; ונראה כי הראשונים נחלקו בדבר זה.

אולם לפני שנדון בשאלה לגבי 'מפרק', נציין כי לכאורה התנאים נחלקו האם באמת בחליבה יש איסור דאורייתא, משום שלדעת רבנן משמע שאינו אלא שבות. אולם המפרשים כתבו (בניגוד לפשט הגמרא) כי המחלוקת בין התנאים נאמרה רק לגבי פעולת "המכבד" והלאה, אך החולב, המחביץ והמגבן וודאי עובר באיסור תורה. וראיתם מכך שהגמרא מבררת משום מה חייבים בדברים אלו, ומשמע שהדבר מוסכם לדעת הכול, דאין טעם לדון לשיטת רבי אליעזר שאין הלכה כמותו נגד הרוב. כך כתב המגיד משנה בדעת הרמב"ם, הרי"ף ורבנו חננאל:

ונחלקו הראשונים ז"ל בביאור ברייתא זו יש מהן מי שסובר שחכמים נחלקו על כולן שאינן אלא משום שבות.² ויש מי שפירש שלא נחלקו אלא מהמכבד ואילך. וכן הכריע ר"ח ז"ל בראיות וכן כתב הרב אלפסי ז"ל בתשובה. וזה דעת רבינו.³

קעת נראה את השיטות השונות בראשונים להבנת אב המלאכה של מלאכת 'מפרק' שנעשה בעת החליבה.

1 שבת צה ע"א

2 כך הציע הרמב"ן בהצעתו השלישית ליישוב קושיית הראשונים, נביא את דבריו להלן בפרק ג.

3 מגיד משנה הלכות שבת, ה, ז

ב. גדר חיוב מפרק; מפרק - משום מאי חייב

(א) שיטת רש"י והרמב"ם

כתב רש"י:

כמו מפרק משאוי, שפורק אוכל ממקום שנתכסה בו, והוי תולדת דש. ואית דאמרי תולדה דקוצר - ולא היא, דלאו מחובר הוא, אלא פקיד ועקיר, וקאי בעטיני הוד כתבואה בקשיה, ולשון מפרק נמי לא שייך למימר, אלא לשון תולש.⁴

רש"י כותב כי מפרק הוא תולדה של מלאכת דש, כפי שראינו בסוגייתנו. הוא אף מסביר את הדמיון שבין דישה לבין חליבה - כמו שהדישה היא הוצאת האוכל ממקום שהוא מכוסה בו, כך החלב מונח בתוך הוד ("פקיד ועקיר"), והוצאתו משם היא הוצאה האוכל מהפסולת המכסה אותה, לכן חולב הוא בעצם תולדה של דש.

נציין כי רש"י מזכיר דעה נוספת ("ואית דאמרי") הסוברת כי מפרק האמור כאן הוא בעצם תולדה של קוצר. אך רש"י דוחה דעה זו, וכותב שלא ייתכן לומר כך, שכן החלב אינו מחובר לדד, אלא רק טמון ומונח בו, וקוצר שייך רק בניתוק בין דברים,⁵ ואם היה זה תולדה של קוצר הייתה הגמרא אומרת כי חולב הוא תולש, אשר הוא תולדה של קוצר כפי שראינו. בהמשך נעסוק וננסה להבין את שיטת הירושלמי.

בגמרא (עג ע"ב) מובא דינו של רב פפא שקובע כי המשליך פיסת אדמה על הדקל ומשיר ממנו תמרים חייב שתיים; אחת משום תולש ואחת משום מפרק. רש"י שם (ד"ה מפרק) מציין כי מפרק הוא תולדה של דש. אולם התוס' הקשו על רש"י:

פירש"י הוה תולדה דדש. וקשה לר"ת דבשילהי המצניע (לקמן צה ע"ה) אמר דחולב חייב משום מפרק, ואי הוה תולדה דדש הא אמר לקמן גבי הפוצע חלזון דלרבנן אין דישה אלא בגידולי קרקע. ואין לומר דדוקא חלזון שהוא דג פטרי רבנן דלא הוי גידולי קרקע אבל בחולב מחייבי דבהמה חשיבא גידולי קרקע, כדמוכח בריש בכל מערבין (עירובין דף כו ע"ב), דהא [ע"כ טעמא דרבנן משום] דילפינן להו מסמנין שבמשכן דאין דישה אלא בגידולי קרקע לגבי דבר הגדל

4 רש"י שבת צא ע"א, ד"ה 'מפרק'

5 נציין כי בעצם אפשר כי מדובר במחלוקת תלמודים בין הבבלי לירושלמי. הירושלמי (מת, ב) הגדיר קוצר כ"כל דבר שאתה מבדילו מחיותו". בעוד הבבלי (קז ע"א) מגדיר קוצר כ"עקירת דבר ממקום גידולו", ואפשר שהמחלוקת תבוא לירידי ביטוי בשאלה האם קוצר שייך דווקא בניתוק בין שני דברים או גם הוצאה של דבר מתוך דבר גם בלא שהיה מחובר אליו. רש"י נקט כשיטת הבבלי. לקמן, בפרק שיעסוק בשיטות נוספות במלאכת חולב, נכתוב למעלה שזו סברת הירושלמי.

ממש מן הקרקע לא חשיבא בהמה גידולי קרקע כדאמרינן בהשוכר את הפועלים (ב"מ פט ע"א) מה דיש מיוחד שהוא גידולי קרקע ופועל אוכל בו אף כל כו' יצא החולב והמגבן כו' ודוחק לומר דברייתא דהמצניע אתיא כר"י דפליג לקמן אדרבנן.⁶

התוס' מקשים על רש"י, כיצד אפשר לומר שחליבה היא תולדה של מפרק שהוא תולדה של דש, הרי לעיל (עה ע"א) נחלקו התנאים האם יש דישה גם שלא בגידולי קרקע, ולדעת רבנן שם אין דישה אלא בגידולי קרקע, ואם כן איך ייתכן שחליבה שהיא בבהמה, שאינה גידולי קרקע, תהיה תולדה של דש. לפי שיטת רש"י יוצא כי ההלכה כרבי יהודה שיש דישה שלא בגידולי קרקע, ולא כרבנן, ודוחק לומר כן.

את שיטת רש"י ניתן ליישב בכמה אופנים. הכיוון הראשון מובא על ידי התוס' בעצמו, שכותב שבאמת פירוש רש"י שחולב הוא תולדה של מפרק (שהוא תולדה של דש) הוא משום שרש"י סובר באמת שהלכה כרבי יהודה, שיש דישה גם שלא בגידולי קרקע. כתבו התוס' בהמשך דבריהם כי כך סובר ר"י לפי דעת רש"י:⁷

ונראה דלפירוש הקונטרס הלכה כרבי יהודה דהאמר בפרק אף על פי (כתובות ס ע"א) אמר רבי מרינוס גונח יונק חלב בשבת מ"ט מפרק כלאחר יד הוא ובמקום צער לא גזרו רבנן ופסיק התם רב יוסף הלכתא כרבי מרינוס ואין נראה לומר דאף לרבנן אסור מדרבנן דמיחזי כמפרק ואף על גב דלא אסירא אלא מדרבנן לא שרי אלא משום דאיכא תרתי כלאחר יד ובמקום צער.

לצורך הבנת שיטת רש"י ע"פ התוס' נסביר את הגמרא בכתובות. בגמרא שם אומר רבי מרינוס כי מותר לאדם חולה ("גונח") לינוק חלב בשבת ישירות מהפרה, ורב יוסף אמר כי הלכה כמותו. הדבר מותר כיוון שיש בזה שתי סיבות להיתר: א. מדובר בחולה, ועל כן זה "מקום צער". ב. יניקת חלב ישירות מהפרה מהווה עשיית מלאכה בשינוי, ולא כדרכה, ולכן, כיוון שמדובר באיסור דרבנן במקום צער, הותרו חכמים את הדבר.

אולם, לדעת חכמים בסוגייה שלנו, שסוברים שאין דישה אלא בגידולי קרקע, אף אם נאמר שהם מודים שהחליבה אסורה מדרבנן, לא ברור מדוע יש צורך בצירוף שתי הסיבות להיתר - גם מקום צער וגם בשינוי, הרי אם מדובר באיסור דרבנן, מספיקה רק סיבה אחת להיתר. בשל קושי זה מסביר ר"י בתוספות שיש לומר שרש"י סבר שהלכה היא כרבי יהודה, שיש דישה גם שלא

6 שבת עג ע"ב, תוס' ד"ה 'מפרק'

7 וכן כתבו התוס' גם לקמן (צה ע"א ד"ה החולב): החולב משום דש הוא (מדיבור המתחיל משמע כי לתוס' הייתה גירסא שונה בגמרא דילן) - "כדפי" בקונט'. ואתיא ברייתא כר' יהודה דאמר יש דישה שלא בגידולי קרקע כדפרי' לעיל בפ' כלל גדול (לעיל דף עג ע"ב) וכן נראה לר"י דודאי כרבי יהודה אתיא דהא אסרי חכמים ריבוי משום שבות ולר"ש שרי לקמן אפילו לכתחלה". וכן כתבו גם בתוס' בכתובות (ס ע"א ד"ה מפרק) שלא בשם ר"י.

בגידולי קרקע, ולכן איסור חולב נחשב כאיסור תורה - תולדת מלאכת דש. אם נסביר כך, מובן מדוע ההיתר הוא דווקא כאשר יש שינוי באופן הפעולה, וגם כשמדובר ב'מקום צער'; כך גם מוסברת שיטת רש"י, מדוע פסק הלכה כר' יהודה שאכן יש דישה גם במה שאינו גידולי קרקע. ניתן ליישב שיטת רש"י גם באופן אחר, ולשם כך נעיין בפסק הרמב"ם לגבי חולב. לעיל ראינו שמחלוקת התנאים הייתה לגבי פציעת חילזון, ושם ראינו כי לרבנן אין איסור בהוצאת דמו משום שלדעתם אין דישה אלא בגידולי קרקע.

הרמב"ם פסק הלכה כרבנן, שאין דישה אלא בגידולי קרקע, אולם כתב גם כרש"י, שחולב חייב משום מפרק (כפי שכתוב בפירוש בגמרא) שהוא תולדה של דש. כך לשונו: "הדש כגרוגרת חייב ואין דישה אלא בגדולי קרקע, והמפרק הרי הוא תולדת הדש, החולב את הבהמה חייב משום מפרק".⁸

המגיד משנה על אתר התקשה בפסק הרמב"ם, בדומה למה שהקשו התוס' על רש"י, ושאל: כיצד ייתכן שהרמב"ם פוסק כרבנן שאין דישה אלא בגידולי קרקע, וגם פוסק שחליבה היא תולדה של מפרק שהוא תולדה של דש - הרי חליבה היא בבהמה שאינה גידולי קרקע! מפני קושי זה מתרץ המ"מ את דעת הרמב"ם בדיוק כפי שטענו התוס' שאין לתרץ את שיטת רש"י, וכותב שהרמב"ם למד מהסוגייה בבבא קמא (נד ע"ב, וכפי שראינו הדבר מופיע בסוגיות נוספות) כי בהמה אכן מוגדרת כגידולי קרקע, ולכן שייכת בה גם כן מלאכת דישה, ולכן חולב חייב משום מפרק משום דש.⁹

אולם לעיל, בחלק שבו ציינו את המחלוקת לגבי הוצאת דם החילזון, ציינו בהערה לחידושו המופלא של ר' אברהם בן הרמב"ם בעזרתו אפשר ליישב את שיטת אביו באופן שונה לגמרי מהדרך שבה הלך המגיד משנה, משום שהמ"מ נדחק שהרמב"ם סובר כי בהמה היא גידולי קרקע, אך כפי שראינו התוס' דחה אפשרות זו מכל וכל.

8 רמב"ם הלכות שבת, ח, ז

9 עיין בקהילות יעקב (שבת, סימן נ) שכתב שאם נאמר שהרמב"ם סובר שבהמה היא גידולי קרקע, וכפי שנדחק לומר המ"מ, יקשה מדוע לגבי מלאכת קוצר לא אמר כך: דהנה בגמרא בדף (קו ע"ב) עסקה הגמרא במדלדל עוברים במעי בהמה, ושם פסקו רבים מהראשונים, והרמב"ם בתוכם, שהחויב הוא משום נטילת נשמה, ואף שלשון הגמרא שם שהחויב משום "עוקר דבר מגידולו" שהוא הגדר של מלאכת קוצר, א"א לפרש כך, משום שאין קצירה אלא בגידולי קרקע. לכן, מקשה הקה"י למה לשיטת הרמב"ם שבהמה היא ג"ק לא יכול לחייב מדלדל עוברים משום קוצר. ותירץ באופן נפלא, שיש חילוק בין מלאכת דש למלאכת קוצר, כי דישה היא דבר שהוא בגידולי קרקע, וזה כולל גם תבואה הצומחת מן הקרקע וגם בהמה ושאר בע"ח הניזונים מן הקרקע, אבל מלאכת הקצירה אינה שייכת אלא במחובר לקרקע, והכלל האמור לגביה שאין דישה אלא בגידולי קרקע" הוא דווקא לגבי גידוליה, המחוברים אליה, וא"כ בע"ח אף שגדלים מהקרקע סו"ס אינם מחוברים לקרקע ולכן בעוקר מבעלי חיים בוודאי לא שייכת מלאכת קוצר.

בשו"ת ברכת אברהם המיוחס לבנו של הרמב"ם, נשאל על הסתירה האמורה בדברי אביו והסביר את הדבר כך:

אבל זה שהקשיתה בתחלתה מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע אין ראוי למי שיבין ענין האב ומעינו ותולדתו להקשותה כלל, שהתולדה אף על פי שהיא דומה לאב אינה לא האב ולא מעין האב אלא הפרש יש ביניהם ושאמרת והמפרק הוא הדש אינו כן אלא מפרק תולדה דדש שאין לומר (שהשחיטה) שהסחיטה לענבים או החליבה לעזים דישה ולא עלה זה על דעת אדם אף על פי (שהחייב) שחייב בהן משום מפרק והואיל ומפרק תולדה דדש. אין להקשות מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע הדישה שהוא האב (ועין) מעין האב אינה (אינם) אלא בגדולי קרקע והמפרק שהוא תולדה דדש ישנו בגדולי קרקע ושלא בגדולי קרקע. תדע דגרסינן בפרק אף על פי תני ר' מרינוס אומר גונח יונק חלב בשבת ואינו חושש מאי טעמא יונק מפרק כלאחר יד הוא ובמקום צערא לא גזרו רבנן הנה בפירוש דמפרק ישנו בבעלי חיים.¹⁰

רבינו אברהם בן הרמב"ם מחדש יסוד בגדרי אבות ותולדות, וקובע כי אף שהתולדה שייכת לאב, אין זה אומר שאין ולא יכול להיות "הפרש" ביניהם. לדבריו, אף שיש כלל האומר כי "אין דישה אלא בגידולי קרקע", הוא מתייחס רק לאב - מלאכת דש, אך אין זה אומר שהתולדה לא יכולה להיות גם שלא בגידולי קרקע.¹¹ לפי זה ניתן ליישב את פסק הרמב"ם במה שהתקשה המגיד משנה, כיצד ייתכן שפסק כחכמים שאין דישה אלא בגידולי קרקע, ואעפ"כ כתב שחולב בהמה הוא תולדת, דש. לאור חידושו של בן הרמב"ם התשובה ברורה - חליבה היא תולדת מפרק, ומפרק ישנו גם שלא בגידולי קרקע. רבי אברהם מוכיח את שיטתו מהגמרא בכתובות שציינו לעיל, בה רואים שלפי רבי מרינוס נדרשים שני היתרים על מנת להתיר לגונח לינוק מבהמה בשבת, ומשמע שפעולת החליבה והפירוק ישנה גם בבעלי חיים, ואף שאינם גידולי קרקע. כך מיושבת שיטת הרמב"ם, ושיטת רש"י ממה שהקשו עליו התוספות.

(ב) שיטת רבינו תם בתוספות

כפי שראינו לעיל, התוס' לא קיבלו את השיטה הסוברת כי מפרק בחליבה הוא תולדה של דש, משום שהבינו שהדבר סותר את הכלל שאין דישה אלא בגידולי קרקע. על כן הביאו התוס' את שיטת ר"ת שביאר כי איסור מפרק האמור כאן הוא תולדת מלאכת "ממחק": "ונראה לר"ת דמפרק חייב משום ממחק דכחולב ממחק את הדר ומחליקו".¹²

10 ברכת אברהם סימן יח

11 להבנת דברי ר' אברהם בן הרמב"ם וההיגיון שבבסיס דבריו ראה במאמרו של הרב נתנאל אריה, 'אבות ותולדות בשבת' קול ברמה כח, הוצאת ישיבת הגולן.

12 שבת עג ע"ב, תוס' ד"ה 'מפרק'

רבנו תם הבין כי בעת פעולת החליבה האדם מחליק את הדרד של הפרה, והדבר דומה למלאכת ממחק בה היו מחליקים את העור, וזה טעם האיסור. אולם על שיטתו קשה לכאורה מיניה וביה, שכן רבנו תם בעצמו פירש במקרה המובא בסוגייה שבה פתחנו - במי שזרק פיסת אדמה על העץ והשיר את התמרים שעליו, לגביו נאמר במפורש בגמרא שחייב משום מפרק, שהחיוב הוא משום דש, וכיצד כתב הכא כי מפרק הוא תולדה של ממחק. לכן נראה לומר כי ישנם שני סוגים שונים לפעולת 'מפרק', יש מפרק בגידולי קרקע, ויש מפרק בבעלי חיים. כך כותב רבנו תם בעצמו:

גונח יונק חלב בשבת. מאי טעמא יונק מפרק כלאחר יד כו'. נראה לרבינו לפרש דהאי מפרק תולדה דממחק היא. אבל לפי פי' הקונטרס אינו מיושב שהוא מפרש תולדה דדישה היא שהרי אנו אומ' במסכת שבת פר' כלל גדול אליבא דרבנן אין דישה אלא בגידולי קרקע. אבל נר' לר' לפרש דתרי ענייני מפרק הן: מפרק בגידולי קרקע - תולדה דדש הוא. מפרק שאינו בגידולי קרקע כגון הכא - תולדה דממחק.¹³

רבינו תם מסביר שבאמת מפרק הוא תולדה של דש, אולם כיוון שבידינו כלל האומר שאין דישה אלא בגידולי קרקע, מוכרחים אנו לומר כי ישנו גדר נוסף של מפרק, גם שלא בגידולי קרקע, וכאמור - מפרק זה הוא תולדה של מלאכת ממחק.¹⁴

אולם בהמשך דברי התוס' הם מביאים כי ר"י דחה הצעה זו של רבינו תם:

ואין נראה לר"י דבפרק חבית אמרינן חולב אדם לתוך הקדרה אבל לא לתוך הקערה. ולר"ת מה לי לתוך הקדרה מה לי לתוך הקערה ולפירוש הקונטרס א"ש(אתי שפיר) דמעיקרא כשהיה בדדין חשיב אוכל וכשחולב לתוך הקדרה (דהשתא) נמי הוי אוכל ולא דמי לדש שנשתנה.

ר"י מקשה על הצעתו של רבינו תם מהגמרא בהמשך (קמד ע"ב), ועל מנת להבין את קושייתו נראה את מהלך הגמרא שם:

אמר רב יהודה אמר שמואל: סוחט אדם אשכול של ענבים לתוך הקדרה, אבל לא לתוך הקערה. אמר רב חסדא, מדברי רבינו נלמד: חולב אדם עז לתוך הקדרה, אבל לא לתוך הקערה. אלמא קסבר משקה הבא לאוכל - אוכל הוא.

הגמרא עוסקת בדיני סחיטה בשבת, ומביאה את דינו של שמואל שמחלק בין סחיטת ענבים

13 ספר הישר סימן כג

14 ראה בלשונו של רבי שלמה בן אברהם בשטמ"ק בכתובות (ס ע"א) שנביא לקמן, שם משמע גם כן כי ישנו גדר מיוחד של 'מפרק' בבעלי חיים, ואפשר כי אין דומה לשאר מפרק שבש"ס, וכפי שכותב ר"ת הכא.

לקדרה (דהיינו - קדירה שיש בה אוכל) לבין סוחט לתוך קערה (כלומר - קערה ריקה). יסוד ההבדל מוסבר בהמשך הגמרא "משקה הבא לאוכל אוכל הוא", כלומר - איסור סוחט הוא ביצירת דבר חדש והוצאת המיץ מהפרי החוצה, אל העולם (כפי שהזכרנו בפרק הקודם), אולם כאשר אדם סוחט ישירות לתוך הקדירה שבה יש אוכל המיץ הופך גם כן לאוכל, ולכן האדם לא נחשב כך שעשה מלאכה, והדבר מותר. רב חסדא מסיק מדינו של שמואל לגבי סחיטה, שכך הדין גם לגבי חליבה - כאשר האדם חולב ישירות לקדירה שיש בה אוכל, הוא לא עושה מלאכת דישה, שכן אינו מוציא את החלב לעולם, אלא החלב נחשב כחלק מהאוכל אליו הוצא ישירות ועל כן הדבר מותר.¹⁵

לאור זאת מקשה ר"י על ר"ת, שחילוק זה בין סוחט לקדרה מלאה לסוחט לקערה ריקה נכון רק אם נדון במלאכת דש, שאז הדבר אסור דווקא אם יסחוט לקערה ריקה, וכאשר החלב יהיה כמות שהוא יעבור במלאכת דש. אך אם נדון מצד מלאכת ממחק, הרי מחיקת דד הפרה נעשית בכל אופן, ולפי ר"ת שמפרק אסור משום ממחק, יהיה אסור לסחוט בין לקערה מלאה ובין לקדירה מלאה, ואם כן לא בורר מה פשר החילוק בדיון. לכן דוחה ר"י את שיטת ר"ת וסובר כרש"י, כפי שראינו לעיל. נציין כי יישוב לשיטת רבנו תם כתב החתם סופר בחידושו (עג ע"ב) שכותב כי לדעת ר"ת "יש לדחוק ולומר שהוא סובר כי אין ממחק באוכלין", ובכך הוא מסביר מדוע הדבר מותר (אולם רק ביום טוב ולא בשבת, כשיטתו בתוס' שם. ראה בהערה למטה ואכמ"ל).

אולם עוד יש להקשות על רבינו תם מהברייתא (צה ע"א) שאומרת ששיעור חולב הוא כגרוגרת, ואם האיסור משום ממחק מה הקשר אם האדם חלב כגרוגרת או פחות מכך. ליישוב¹⁶ קושייה זו על שיטת רבינו תם אפשר לומר כי מיחוק הוא יצירה או שינוי של הדבר לצורך תכלית מסוימת, שיש לה משמעות. על כן סובר רבינו תם כי דווקא מיחוק לצורך חליבה של כמות כגרוגרת יש בה משמעות ויתחייב עליה.¹⁷

15 הראשונים על המקום (עיין ברי"ף ס ע"א מדפיו, בעל המאור, ר"ן ומלחמות ה' שם, וכן בתוס' ד"ה חולב בשם ר"ת, ברבינו חננאל, ברמב"ן וברשב"א על הגמרא קמד ע"ב) נחלקו האם ההיתר נאמר דווקא ביום טוב או גם בשבת, ולא הארכנו כעת בנושא. ראה מה שהבאנו שישות הפוסקים יותר בהרחבה בפרק פסיקת ההלכה.

16 דבר זה שמעתי מהרב אב"י סילבצקי בשיעור.

17 הוסיף הרב והסביר כי לפי זה יש ליישב את קושיית ר"י, ולבאר גם את ההבדל בין חולב לקדירה (בה יש אוכל) וחולב לקערה (המובא בגמרא קמד ע"ב). רבינו תם (בתוס' שם, ד"ה חולב) התיר את החליבה לקדירה מלאה דווקא ביום טוב, והסביר כי אז הדבר מוגדר כ"אוכלא דאיפרת", כלומר - אוכל מוכן, דהיינו, כאשר חולב ישירות לתוך אוכל, והדבר מוגדר כאוכל לאוכל אין משמעות לפעולת המיחוק, היא לא נחשבת כיצירת דבר חדש אלא שלב אחר באכילה, אבל הכל אוכל אחד.

שיטות נוספות במפרשים

עד כה מצינו שתי שיטות בראשונים להגדרת איסור חליבה משום מפרק בשבת. רש"י, הרמב"ם, ור"י בתוס' סברו שהאיסור משום מלאכת דש. לעומתם, רבנו תם סבר שהאיסור משום ממחק. אולם לגדר איסור זה מצינו לא פחות מארבע שיטות נוספות בראשונים. נציין אותן ונדון בכל אחת מהן בקצרה.¹⁸

(ג) שיטת הירושלמי

בפרק ב ראינו כי רש"י הביא שיש שיטה האומרת כי חליבה אסורה משום קוצר, ודוחה שיטה זו. מקור שיטה זו מצוי מפורשות בדברי התלמוד הירושלמי "החולב והורדה חלות דבש חייב משום קוצר" (נב ע"ב).

כאמור, רש"י הקשה כיצד ייתכן שחליבה תהיה אסורה משום קוצר, הרי החלב אינו מחובר אל הדד אלא רק טמון בו ("מפקד פקיד") וקצירה היא דווקא פעולה של ניתוק בין שני דברים. אכן, נראה לומר כי הירושלמי חולק על יסוד זה. בתלמוד הירושלמי (מח ע"ב), בניגוד לבבלי, מוגדרת מלאכת קוצר כ"עקירה ממקום חיותו", ואפשר שהוא הבין כי כל הוצאת דבר מהמקום שבו היה, אפילו לא היה מחובר אליו ממש, נחשב קצירה. הדבר תואם לשיטת הירושלמי בו כתוב שגם השולה דג מן הים חייב משום קוצר, זאת אף שהוא לא מחובר לים, אלא זהו רק מקום חיותו. ונראה שהמחלוקת בהגדרות השונות למלאכת קוצר הן שעמדו בבסיס השאלה האם שייך לאסור את פעולת החליבה משום קוצר או שלא. רש"י עפ"י הבבלי סבר שלא, אך הירושלמי לשיטתו שיש קוצר גם שלא בניתוק בין שני דברים, סובר שכן.

עוד אפשר לומר כי הירושלמי סובר שחלב נחשב 'חבורי מיחבר', ולא מפקד פקיד, כפי שקובע רש"י (כפי שהסתפקה הגמרא גם לגבי דם - כתובות ה ע"ב; שבת קלג ע"ב) וממילא שייכת בו קצירה אף אם נאמר שקצירה היא דווקא ניתוק שני דברים, כי חליבה נחשבת כניתוק החלב מהדה. כך הציע כאפשרות בשו"ת דבר אברהם¹⁹, אולם לפי זה נצטרך ליישב מדוע אין זו מלאכת דיישה, שהיא ממש הוצאת דבר שהיה מחובר בתוך דבר אחר. ואפשר כי שיטת הירושלמי היא שדישה היא דווקא הוצאת דבר שהיה בתוך דבר אחר, אבל לא דבר שמחובר לדבר אחר - שזו היא קצירה.²⁰

18 להרחבה באפשרויות וההצעות השונות עיין במאמרו של אורי-חיים קורקוס, בתוך: מבית מדרשנו - שבת, תשפ"ג, מרכז הרב ירושלים.

19 חלק א, סימן כד אות יד ד"ה אבל

20 להרחבה עיין מאמרנו לגבי מלאכת דש, בגרדי המלאכה לגביה נחלקו הראשונים - האם היא דווקא בהוצאת דבר המצוי מתוך דבר אחר, או גם בדבר המחובר ונמצא בתוך דבר אחר.

(ד) שיטת היראים

בספר יראים כתב באופן מחודש כי חליבה אסורה משום טוחן:

מפרק - פירוש תולדה טוחן. ורבותינו פירשו תולדה דדש ולא כיוונו דתניא בפ' כלל גדול (ע"א) הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת ר' יהודה אומר פציעה בכלל דישה ורבנן סברי אין דישה אלא בג"ק (גידולי קרקע) ואינו יכול להעמיד סתם התלמוד כר' יהודה.²¹

היראים מציין את שיטת רש"י ור"י, אך דוחה אותה כפי שהקשו עליהם גם בתוספות, שהרי רבנן אמרו שאין דישה אלא בגידולי קרקע, ואין לומר שבהמה היא גידולי קרקע, ואם רצונם לטעון כי חליבה היא תולדה דדש יצטרכו להעמיד סתימת התלמוד כרבי יהודה, ו"אינו יכול" לעשות כן.

בהסבר דברי היראים נראה שהוא הבין כי החלב נמצא בתוך דד הפרה מגובש, וכאשר האדם חולב את הפרה ומוציא את הדד הוא מוציא בכל פעם חלק חלק מהגוש המצוי בתוך הדד, ועל כן הדבר דומה לטחינה שהיא חילוק גוף אחד לגופים הרבה (כלשון הרמב"ם - שבת ז, ה). אכן, גישה זו היא ייחודית ולא מצאנו מי שעוד הסביר כך, כנראה משום שרוב המפרשים לא הבינו כי החלב נמצא בתוך הדד כגוף אחד, וממילא אין הוצאתו גורמת לו להיות גופים הרבה, וממילא אין בזה טוחן כלל.

(ה) שיטת רבנו שלמה בן אברהם בשיטה מקובצת

בשטמ"ק במסכת כתובות (ס ע"א) על הגמרא שראינו לעיל בהיתר שהתירו לגונח לשתות ישירות מהדד משום שהוא מצטער, הביאו הסבר נוסף בשם רבי שלמה בן אברהם שכתב כי מפרק שנאמר בבעלי חיים,²² כגון בחליבה, אסור משום מלאכת גוזז: "והר"ש בר אברהם פירש דמפרק דבעלי חיים הוי תולדה דגוזז שהוא מפרק הצמר מן הבהמה".

רבי שלמה משווה את החליבה לגזיזת הצמר מן הבהמה, ונראה שהוא גם כן הבין שלא כרש"י - לדעתו חלב אינו רק מצוי בדדי הבהמה אלא מחובר אליה, ולכן - כמו שגזיזה היא ניתוק הצמר מהבהמה, כך גם הוצאת החלב הוא ניתוק של החלב ממנה ולכן מדובר במעין מלאכת גוזז השייכת בבעלי חיים.

הקושי בשיטה זו הוא גם כן משום שהוא נוגד את התפיסה המקובלת שהחלב אינו מחובר אל

21 ספר היראים סימן רעד

22 מלשונו משמע גם כן כשיטת רבינו תם דלעיל, שיש כמה סוגים שונים של "מפרק", ובכל מקום אפשר לשייכו לאב מלאכה אחר, לא דומה מפרק מבעלי חיים למפרק דגידולי קרקע.

דדי הבהמה, אלא רק מצוי שם ("מפקד פקיד"). אולם בתוספות רא"ש²³ הביא בשם הריב"א כי גם הוא עומד בשיטה זו, ושם הגדיר באופן מעט שונה: "דכל דבר שהוא מכביד על בעלי חיים והוא מסירו ומיקל מעליו קרוי מפרק, ותולדה דגוזו הוא". לפי זה אין ההגדרה תלויה דווקא האם דבר מחובר אל הבהמה, ואפשר שרבנו שלמה והריב"א סוברים שהדבר נחשב מפרק כתולדת גוזו אף שהחלב "פקיד ועקיר" בבהמה, שכן בזה הוא "מקיל על הבהמה" כלשון התורא"ש. אך עדיין על שיטה זו ראוי להעיר שאם נאמר כך עדיין קשה (וכפי שהקשה הר"י בתוס' על ר"ת) מה פשר החילוק בין סוחט לקדירה וסוחט לקערה, אם הדבר אסור משום גוזו, הוא אמור להיות אסור בכל אופן (וכן יש להקשות גם על שיטת היראים דלעיל).

(ו) שיטת הרשב"א

הצעה נוספת ואחרונה שנראה להבנת איסור מפרק דחליבה מצויה בדברי הרשב"א בסוגיית הגמרא (קמ"ד ע"ב) שחילקה בין סוחט לקדירה מלאה, שמוותרת עפ"י מסקנת רב חסדא מדברי שמואל, לבין סחיטה לקערה מלאה, שאסורה. הרשב"א שם כותב כי חליבה אסורה משום מלאכת בורר (כן כתב משמו באג"ט בורר סק"י, אות ז).²⁴

תחילה הוא מביא את שיטת הראשונים (ובהם: הגאונים, הרי"ף ועוד) שסברו כי כל ההיתר הוא דווקא ביום טוב, שבו לא נאסרה מלאכת אוכל נפש. אך דוחה את דעתם, וכותב שאם כן היה לרב חסדא לציין זאת במפורש. על כן הוא סובר שהדבר הותר גם בשבת, ומבסס את דבריו על הרמב"ן (שם) שכתב כי איסור חליבה נאסר בעיקרון משום בורר, שאסור דווקא כאשר בורר פסולת מאוכל (ראה עד ע"ב), אולם בהמה - הראויה לאכילה ולשחיטה לגויים ולחולה אינה נחשבת פסולת (וגם לא מוקצה, עיי"ש), ולכן חליבה ממנה נחשבת הוצאת אוכל מאוכל, שזו פעולה מותרת ולכן הדבר הותר.

על הצעה זו ניתן להעיר, כי אפשר שהיתר ברירה של אוכל מאוכל שייך גם הוא לתנאי ברירה המותרים רק כאשר עושה זאת ביד ולא לתר, ורב חסדא לא מציין שהדבר הותר דווקא לאלתר (אם כי אפשר לדחוק ולומר שזו כוונתו כשהתיר לחלוב לקדירה, דהיינו - שיש בה אוכל שעתיד לאכול עכשיו). ונראה שהמפרשים לא פירשו כך את פעולת החליבה משום שלא הבינו כי הבהמה והחלב נחשבים כשני דברים המעורבים זה בזה, אלא רק נמצאים זה בצד זה, או זה בתוך זה.

23 שבת צה ע"א

24 אולם ראה בספר 'ירושלים במועדיה' - שבת ג, על מלאכות שבת לרב נבנצל (עמ' צט), שהביא דברי האג"ט הנוכר וכותב שגם הרשב"א למסקנה לא סובר שחולב הוא בורר, אלא מפרק. וראה באגלי טל (שם).

ג. דעות הפוסקים שחליבה אסורה מדרבנן

לאחר שראינו את שיטות הראשונים לגדרי איסור חליבה בשבת, נראה כי ישנה שיטה הסוברת כי כל איסור חליבה נאסר רק מדרבנן, ואינו איסור תורה כלל. לעיל ראינו כי בסוגיית הגמרא לגבי חליבה נחלקו רבנן ורבי אליעזר "החולב משום מאי חייב". לדעת רבי אליעזר שם חייב חטאת, וביררה הגמרא משום מה. אולם לכאורה, לדעת רבנן שם אין בזה אלא איסור שבות, וזה פשט הגמרא, ואם כן לכאורה הדבר מעיד על כך שאיסור חליבה אינו אלא מדרבנן, ולפי זה יש להקשות על הרמב"ם והראשונים שדנו משום מה יש לחייב את החולב בשבת - שהרי אם האיסור הוא משום שבות, אין מקום לדיון על חיוב מאב מלאכה! אפשר לתרץ שהם פסקו כרבי אליעזר כנגד דעת חכמים. אפשר גם לתרץ כמו שראינו במגיד משנה, שכתב כי לשיטת ראשונים אלו לא נחלקו התנאים אלא ממלאכת מכבד והילך, אך לגבי חולב, מוסכם על כולם שיש בו איסור דאורייתא. אך אין הדבר מוסכם על ידי כל הראשונים.

הרמב"ן כתב למסקנה כי באמת רק לדעת רבי אליעזר חליבה אסורה משום מפרק, אך לפי רבנן לא ראתה הגמרא צורך לברר "מפרק משום מאי חייב", משום שלדעתם מדובר רק באיסור דרבנן מעין איסור תורה, בשל הדמיון למפרק (לפי הצעה זו לא קשה כיצד יש מפרק גם שלא בגידולי קרקע, שכן הדבר נאסר רק משום הדמיון בעצם הפעולה של הוצאת דבר מדבר, אך אין שייך בזה התנאי הנזכר). כך לשונו:

חולב חייב משום מפרק. אי קשיא והא אמרי' בפ' כלל גדול (עה ע"א) אין דישה אלא בגדולי קרקע ומפרק תולדה דדש הוא, וי"ל דישה בעצמו של פרי ליתא אלא בגדולי קרקע, אבל להוציא ממנו פירות מכונסים וטמונים בתוך כיס שלהן כגון חולב דומיא דדישת גדולי קרקע היא. ואפשר דבכלל גדולי קרקע בהמה, שמצינו שנקראו כן בקצת מקומות כדאמרי' (עירובין כז ע"ב) מה הפרט מפורש פרי מפרי וגדולי קרקע אף כל פרי מפרי וגדולי קרקע והיינו בקר וצאן, א"נ ר' אליעזר הוא דסבר הכי אבל רבנן דפטרי קסברי אין דישה אלא בגדולי קרקע, ורבנן אכולהו פליגי, דאי לא למה ליה למיתנייה הכא, ומחלוקת היא בין הראשונים.

הרמב"ן התקשה גם הוא במה שהקשו התוס' על רש"י והמ"מ על הרמב"ם, כיצד אפשר להסביר שמפרק דחליבה חייב משום דישה, הרי קיי"ל כרבנן שאין דישה אלא בגידולי קרקע?! (לרמב"ן היה פשוט שמפרק הוא תולדה של דש, כנראה משום שכך מפורש בגמרא לגבי 'מאן דשדי פיסא אדיקלא' [עג ע"ב])

לכן כתב הרמב"ן כהצעה ראשונה שהכוונה היא שאמנם דישה בעצם הפרי אין אלא בגידולי קרקע, אך עצם הפירוק - כהוצאת דברים הטמונים בכיס, ולא דורשים סחיטה ממש מהפרי,

אסורים "דומיא דדישת גידולי קרקע".²⁵

עוד הציע לתרץ שבהמה נחשבת לגידולי קרקע, כדמשמע מהגמרא בעירובין, אבל דחה זאת (כפי שדחו הצעה זו גם בתוס' ובמ"מ), וכתב שאפשר שבאמת הגמרא ביררה "חולב משום מאי חייב", רק לפי דעת רבי אליעזר, אבל חכמים חולקים על כל הפעולות המוזכרות בברייתא, וסוברים שכולן אינן אסורות אלא משום שבות.²⁶

אולם על הצעה זו יש להעיר בתרתי. ראשית, הרמב"ן כתב דבר זה רק כהצעה אחת מתוך ארבע ליישוב קושייתו, אך לא נראה שכן דעת הרמב"ן להלכה, אחרת לא מובן מדוע בסוגייה בעניין סוחט לקדירה או לקערה החל לדון שהדבר מותר רק משום שהבהמה אינה מוקצה, והרי היה לו להזכיר שם שעצם איסור חליבה אינו אלא מדרבנן!

שנית, קשה על הצעה זו מהסוגייה בכתובות (ס ע"א) בה נאמר שהתירו לגונח לשתות ישירות מדד הבהמה, והזכרנו שהתוס' ציינו כי ההיתר נובע מכך שישנם שני שינויים בדבר (ובשל כך דחו את ההצעה שחליבה אינה אלא איסור דרבנן): א. מדובר בשינוי בעצם פעולה החליבה, ששותה ישירות מהפרה. ב. התירו זאת משום שמדובר בגונח והוא מקום צער. אולם, אם היה מדובר רק באיסור דרבנן לא ברור מדוע צריך את ההיתר שהדבר נעשה בשינוי, מספיק יהיה שמדובר במקום צער דגונח, ונאמר שרבנן לא העמידו דבריהם במקום צער. אכן בשו"ת משפטי עוזיאל (ח"א, או"ח י, סעיף א) שהסתמך על הרמב"ן הנ"ל, והבין שדעתו אכן שחליבה אינה אסורה אלא מדרבנן, התייחס לקושי זה:

שוב ראיתי להרמב"ן בחדושו (שבת קמה) שכתב ודאמרינן התם מפרק כלאחר יד איונק, הוא הדין לחולב אלא משום דאתי לאחלופי בסחיטה כיון דמלאכה גמורה היא, וכן יש לומר שאעפ"י שהוא מדבריהם כיון דדמי למפרק וכי אורחיה קעביד אסור ולא התירו אלא שבות בשנוי דהיינו יונק והכי משמע לישנא דגמרא. עד כאן.

הרב עוזיאל מסביר שכיוון שחליבה וסחיטה הן מלאכות דומות מאוד, יש חשש שאם יתירו חליבה רק בשינוי אחד, כגון ליונק במקום צער (כלי שינוי באופן הפעולה), יבואו אנשים ויטעו כן לגבי סוחט, ויסחטו באופן רגיל במקום צער, אע"פ שבסוחט צריך גם לעשות בשינוי, שהרי הוא אסור מהתורה. לכן כתב, שבשל דמיון זה, נצרכה הגמרא להתיר חליבה רק על ידי שני היתרים: שינוי באופן הפעולה, ובמקום צער. נראה כי הראשונים שחלקו על ההבנה שאיסור חליבה הוא רק שבות, לא קיבלו הסבר זה שהיה נראה מעט דחוק, וממילא סברו שהגמרא

25 הצעה זו צריכה תוספת ביאור, ולא הארכנו.

26 ראה להלן שנביא בשם שו"ת משפטי עוזיאל (ח"א, או"ח י סעיף א, ד"ה אולם) שממך על הצעת הרמב"ן הנ"ל, וצירף להצעה זו ה שטען שכך מוכח גם מהירושלמי, ע"מ להקל.

בכתובות מוכיחה בדיוק להפך - שאיסור חליבה הוא מדאורייתא, ולכן הצריכו חכמים בגמרא שינוי באופן הפעולה שיהפוך את האיסור לדרבנן, ואז התירו לגונח משום מקום צער. כעת נראה את מחלוקת הפוסקים בעת תחילת ימי ההתיישבות בארץ ישראל, וכיצד מחלוקות הראשונים בגדרי חליבה השפיעה על פסק ההלכה שכתבו בעת ההיא או היה צורך גדול.

ד. פסיקת ההלכה; הדיון בתחילת ימי ההתיישבות בארץ ישראל

לאחר שראינו את דברי הראשונים בעניין חולב, נראה כמי נפסקה ההלכה. כפי שראינו לעיל, הרמב"ם כתב (שבת ח, ז) שחליבת בהמה בשבת אסורה משום דש.²⁷ אולם ברמב"ם ישנה התייחסות נוספת לחליבה בשבת, הנובעת מהחילוק שראינו לעיל שעשה רב חסדא לאור דברי שמואל, בין הסוחט לקערה ריקה לבין הסוחט לקדירה ובה אוכל, ובה טען שיש לחלק בין חולב לקערה ריקה לחולב לתוך אוכל גם בשבת.

שאר הראשונים נחלקו האם היתר זה נאמר גם בשבת. הרי"ף ורבינו תם (בתוס' שם ד"ה חולב) סברו כי היתר זה נאמר דווקא לגבי יום טוב. אולם הרמב"ן והרשב"א (שם) סברו כי הוא הדין לגבי שבת. הרמב"ם כתב שהסוחט לתוך אוכל מותר לכתחילה, שכן אין זה אלא נותן אוכל לאוכל, ולגבי חולב המשיך וכתב כך: "והחולב לתוך האוכל או היונק בפיו פטור ואינו חייב עד שיחלוב לתוך הכלי".²⁸

בפסק הרמב"ם יש לעיין, הואיל ולגבי סחיטה כתב כי סחיטת פרי ישירות לתוך אוכל מותרת לכתחילה, בעוד שהחולב לתוך אוכל, פטור אבל אסור (שכך משמע ממה שכתב הרמב"ם: "פטור").²⁹

נושאי הכלים דנו מה דעת הרמב"ם לגבי חולב בשבת. במ"מ על אתר כתב כי הרמב"ם מסכים

27 הערה מהרב אבי"י סילבצקי בשיעור: לכאורה היה מקום לומר כי השו"ע פסק שלא כדעת הרמב"ם, שכתב שחולב הוא תולדת מפרק. מפני שכפי שכתבנו - הרי מפרק הוא תולדת דש, ואין דישה אלא בגידולי קרקע, וא"כ מוכח שהרמב"ם סובר שבהמה היא גידולי קרקע (כביכול, וכפי שכתב המ"מ). אכן למעלה כתבנו שאפשר להסביר אחרת את דעתו. אמנם בשו"ע בהלכות טוחן (שכא, ט) פסק שמותר לחתוך בשר בהמה דק דק (ומקורו בתרומת הדשן סימן נו), ואף שטחינה דק-דק אסורה משום טוחן, הסבירו המפרשים (הגר"א והט"ז שם) שהשו"ע סובר שאין טחינה אלא בגידולי קרקע. מוכח שהשו"ע סובר שבהמה אינה גידולי קרקע. אבל נראה שיש לחלק בין בהמה חיה - שהיא אכן גידולי קרקע, לבשר בהמה שכבר מתה, שאין להגדירה כגידולי קרקע ועל כן לא שייך בזה איסור טוחן (אבל ראה בשלטי גיבורים על הרי"ף לב ע"א שלא קיבל חילוק זה, וכתב שיש לדחותו מהגמרא בעירובין כו ע"ב), וא"כ אין לומר שהשו"ע לא מסכים לרמב"ם בזה.

28 רמב"ם שבת ח, י

29 כל פטורי דשבת "פטור אבל אסור" (שבת ג, א. לבר מהני תלת' המוזכרים שם) וכן פסק הרמב"ם (שבת א, ג).

לר"ף ולר"ת שההיתר הוא דווקא ביום טוב, אך נותר בצריך עיון מדוע הרמב"ם לא כתב זאת בהלכות יום טוב.³⁰ אך יותר קשה, דאם הרמב"ם סובר שהדבר הותר דווקא ביום טוב משום אוכל נפש, א"כ בשבת הדבר היה צריך להיות אסור מהתורה משום דש,³¹ כפי שפסק הרמב"ם שחולב אסור משום מפרק משום דש.

בשל קושיה זו כתב החזון איש (או"ח נו, סק"א) שדעת הרמב"ם כדעת הרמב"ן והרשב"א שגם בשבת אין איסור דש אם חולב לתוך אוכל ועל כן כתב פטור. אולם ציין כי מה שהדבר לא הותר לכתחילה זה משום איסור מוקצה, וזה ההבדל בין חולב לסוחט, אך מצד איסור דש אין איסור במקרה שבו חולב לתוך אוכל אלא רק אם חלב לקערה ריקה. נציין כי בביאור הלכה³² כתב כי מהשולחן ערוך ניתן להבין באופן אחר. השולחן ערוך פסק כך:

בהמה שהיא עומדת לאכילה ורוצה לחלוב אותה לאכול החלב אם לקדירה שאין בה אוכלין אסור ואם יש בה אוכלין מותר וכגון שבא החלב לתקנו או שיש בה פירורין והחלב נבלע בהם אבל החולב כל צאנו לא התיר מפני פרוסה שנותן בכלי.³³

הביאור הלכה הבין את כוונת השו"ע באופן שונה מהדרך שבה כתב החזו"א. הוא כתב שהסיבה שאין חיוב על חליבה לתוך אוכל בשבת נובעת מכך שמדובר בדישה שלא כדרכה: "משום דאין דרך פריקה בכך".

חליבה על ידי נוכרי

עוד יש לדון האם מותר לחלוב על ידי גוי. והנה בשולחן ערוך התייחס לדין חולב בשבת רק לעניין אמירה לגוי, וכתב כך: "מותר לומר לאינו יהודי לחלוב בהמתו בשבת משום צער בעלי חיים שהחלב מצערה, והחלב אסור בו ביום" (או"ח שה, כ).

במגן אברהם שם (ס"ק יב) ציין לדעת הרמב"ם בזה, וכתב שיסוד האיסור שכתב הרמב"ם בחולב

30 במרכבת המשנה לר' שלמה מחלם כתב לתרץ קושיית הרב המגיד: "והחולב לתוך האוכל וכו'. עיין במ"מ ועיין בר"ף ורמב"ן ור"ז ור"ן באריכות ובשבע שיטות להרשב"א ומה שנ"ל ביישוב דעת רבנו דמפרש דוקא דרב חסדא דוקא בשבת משא"כ ביום טוב אף לתוך הקערה מותר שדרך החלב להחמיץ והו"ל מלאכה שאי אפשר לעשותה מערב יום טוב כמו שנוכר סברא זו בדבריהם. מיהו סובר רבנו דהיינו דוקא אליבא דשמואל דלית ליה מוקצה אבל לדין דקיי"ל מוקצה מחמת איסור בבשר בחלב ופירות האסורים באכילה הילכך אפילו לתוך הקדרה פטור אבל אסור ועיין ברמב"ן. וכיון דביו"ט אפילו לקערה מותר להכי השמיט רבנו היתר לתוך הקדרה ביום טוב ודלא כמ"ש הרב המגיד."

31 כן הקשה הר"א נבנצל, ירושלים במועדיה - חלק ג, על מלאכות שבת, עמ' צח בבירור דעת הרמב"ם.

32 שו"ע תקה, באור הלכה ד"ה 'שהיא'

33 שו"ע אורח חיים תקה, א

לתוך אוכל (ומה שאינו מותר לכתחילה, בניגוד לסוחט) הוא משום שהבהמה אינה ראויה לאכילה, ולכן הוי מוקצה. וזה כדברי החזו"א דלעיל.

אמנם בהלכות יום טוב (או"ח תקה, א) כתב השו"ע כחילוק של רב חסדא, שאסור לחלוב לקדירה ריקנית ומותר לחלוב לקדירה שיש בה אוכל,³⁴ אבל ציין ש"לא הותר לחלוב כל צאנו מפני פרוסה שנותן בכלי". מכך שכתב את הדבר בהלכות יום טוב, משמע שהבין כר"ת והרי"ף שההיתר נאמר דווקא בהלכות יום טוב, ולא הקל לעשות זאת בשבת, וכפי שטען המ"מ בדעת הרמב"ם.

כעת נראה כי ההבנות השונות בנושא השפיעו על פסיקת ההלכה בתחילת ימי ההתיישבות בארץ. המצב בארץ בתחילת ימי ההתיישבות היה לא פשוט. הקיבוצים נאבקו על קיומם תחת הפרעות מבית ומחוץ, וכלכלתם התבססה בחלקה הגדול על התוצרת שנתנו הפרות. צורך החליבה בשבת בא לידי ביטוי בכמה אופנים. א. צער בעלי חיים - החלב הצטבר בדדי הפרות והיה להן צער אם לא היו חולבים אותן מדי יום, כולל בשבת. ב. הפסד הפרות - הפסקת החליבה בשבת גרמה למחלות ולחולשת הפרות מה שפגע בכמות תוצרת החלב, ולתמותה גדולה יותר של פרות. ג. הפסד החלב - המתישבים לא רצו להפסיד שביעית מכמות החלב, שהיו יכולים לחלוב בשבת. בשל הצורך הגדול שהתעורר דנו הפוסקים האם ניתן לאפשר להם לחלוב את הפרות המשק בשבת באופנים שונים - על ידי גוי, על פרוסת לחם על מנת שהדבר ייחשב כחליבה לאוכל, או על ידי חליבה לארץ "לאיבוד" על מנת שלפחות לא יהיה צער לבהמות ולא יחלו מעומס החלב שבדדיהן.

בשו"ת אורח משפט לרא"ה קוק כתב שיש להחמיר גם במקרה זה, מכיוון שמרובם המוחלט של הפוסקים משמע שחליבה בשבת היא איסור דאורייתא (כפי שראינו לעיל, שלרוב הפוסקים נחלקו רבנן על ר"א בגמרא רק מהמכבד ואילך, כפי שראינו לעיל), "ומאיזה טעם שיהיה" - בין אם זה משום דש או ממחק וכל כיוצא בזה, ואין להקל בדבר זה כלל ולהתיר לישראל לחלוב את הבהמות בשבת. וזו לשונו:

וכיון שרוב גדולי הראשונים שבידינו, הרי"ף ור"ח שדבריו ד"ק, ור"ת בספר הישר, ואור זרוע ופשטן של דברי רש"י ותוס', וק"ו הדברים המפורשים של הרמב"ם בכל הענין בין בחולב בין במחבץ ומגבן בפ"ז ה"ו שאין בזה שום נטיה, שהוא איסור תורה ממש ויש בזה סקילה וחטאת, יהי' מאיזה טעם שיהי', אם מטעם ממחק כד' ר"ת, או מטעם קוצר, או מטעם מפרק, אם שנאמר שבעלי חיים לגבי שבת הוי בכלל גידולי קרקע. אפילו אם אינם בכלל ג"ק לגבי דינים אחרים, וכללא דאין חייב אלא על סחיטת זתים וענבים לא נאמר אלא לגבי פירות, או איזה טעם אחר

34 ראה שם בדבריו שכתב "בהמה העומדת לאכילה", ויש שדקדקו מכך שיש הבדל הלכתי בין העומדת לחליבה לעומדת לאכילה. ראה בנוה"כ שם, וכן בספר עמוד הימיני לרב שאול ישראלי, סימן כז.

שהוא, אי אפשר לנו להקל ראש בדבר ולהתיר איסור תורה לרובא דרבוותא, ע"י ישראל בשבת.

גם לגבי חליבה לאיבוד (על הקרקע) כתב שנראה שיש להחמיר, משום שהדבר עלול לגרום לפרצה בהלכה, אך לא ימחה בנוהגים כן:

ועל דבר החליבה על גבי קרקע משום צער הבהמה, כבר אמרתי לכת"ר, שאנוכי איני חפץ שתצא ממני הוראה כזו, כדי שלא יבוא הדבר לידי התפרצות, אבל אי אפשר למחות ביד הנוהגים היתר בזה, כי משקיף שהולכים לאיבוד אין בהם משום מפרק מן התורה, ומשום צער בעלי חיים הלא מותר איסור דרבנן, כמו מבטל כלי מהיכנו.³⁵

הרב קוק קובע כי בחליבה על הארץ אין איסור מפרק מן התורה, ולכאורה קשה דאם הפעולה היא עצם המחיקה (כדעת רבינו תם) הרי עצם הפעולה אסורה ומה זה משנה לאן חולב את החלב. אכן נראה שאמר את דבריו עלפי השיטה המקובלת, שמדובר באיסור מפרק משום דש. בהסבר דבריו יש לומר שזה משום שדישה היא פעולה היוצרת אוכל³⁶, וכאשר האדם חולב לאיבוד אין בזה יצירה ועל כן הדבר אסור רק מדרבנן. ובמקום צער בעלי חיים לא גזרו, ועל כן כתב שלא ימחה ביד הנוהגים כן. אך לא התיר לעשות זאת לכתחילה. ולכן כתב שאין דרך כי אם לחלוב על ידי נוכרי (דבר שהמושבים חששו ממנו מפני שלא רצו לתת עבודה לפועלים הערבים שסביבותיהם, הן מבחינה אידיאולוגית והן מפני שלעיתים לא מצאו מי שיסכים לעשות זאת) אך כתב שאין להקל לחלוב על ידי יהודי כלל, אף שמדובר במקום צורך גדול.

אולם בשו"ת משפטי עוזיאל (או"ח, י) חלק על גישת הרב קוק שהחמיר, וכתב כי לדעתו יש להקל למושבים לחלוב לאיבוד גם על ידי יהודי, משום שמדובר בשעת הדחק, אך התנה זאת בארבעה תנאים, וכן כתב שאין לסמוך על פסק זה עד שיסכימו איתו "הגאונים שבארץ", ונפרט את תשובתו:

הרב עוזיאל טען שכיוון שמדובר בשעת הדחק ניתן לסמוך על שיטת הרמב"ן ודעימיה הסוברים שעצם איסור חליבה בשבת אינו אלא מדרבנן, דבר שנאסר רק משום דדמי למפרק (שם סעיף א). ומכך שמרן השו"ע התיר לחלוב ע"י אמירה לגוי מוכח שדעתו נוטה לכך שאין בזה אלא איסור דרבנן, כיוון שבהמה אינה גידולי קרקע ואפשר כי הלכה כר"י ורש"י שנקטו כדעת רבי יהודה בזה, ולא כרבנן. לאור זאת כתב שלפי צדדי ההיתר - כיוון שמדובר במקום צער ממון, וצער בעלי חיים (שיש דעות שהוא דאורייתא, וא"כ ודאי שדוחה דרבנן), ומדובר ביישוב ארץ ישראל, ואפשר לומר שכל האיסור אינו אלא מדרבנן הוא מתיר את הדבר. וז"ל:

35 שו"ת אורח משפט, סד

36 ראה במאמרנו לעניין מלאכת דש. ואחר כך ראיתי בס"ד שכ"כ הרב נבנצל (שם, עמ' צט. ד"ה לדעת (בתוך סוגריים)).

ובנדרון דידן דכולהו איתנהו ביה: צערא דגופא דכהמה והפסד ממון, וישוב ארץ ישראל יש להתיר החליבה בשבת לדעת הרמב"ן ודעמייה שסוברים דחליבה בשבת אינה אסורה אלא משום שבות, וכדאי הרמב"ן לסמוך עליו בשעת הדחק.³⁷

אולם; הרב עוזיאל התנה את היתרו בארבעה תנאים: 1. שהחליבה תעשה על ידי כלי, ולא בידיים ("שאינן שבות נותר אלא על ידי שינוי"). 2. שתעשה החליבה בצנעה. 3. שאינן אפשרות לחלוב על ידי לא יהודי ("אבל במקום צער בע"ח, אין להתיר ע"י ישראל במקום שאפשר להקל צער בע"ח זה ע"י לא יהודי"). 4. שהחליבה תיעשה מעט מעט "שהרי יסוד צדדי ההיתר הוא משום צער בע"ח והפסד ממון, וזה יתוקן על ידי חליבה מקצתית להקל החלב ממילא להקל צערה". גם החזון איש (או"ח סי' נו, ח) כתב כי במקום צורך כה גדול יש מקום להתיר ליהודי לחלוב בעצמו לאיבוד, כשהדבר נעשה בלי תברירה ואין "אינו יהודי" שיעשה זאת. ועוד כתב (שם, לח, ד) שלאחר המצאת מכונות החליבה החשמליות יש מקום להתיר לחבר אותם לכהמה לפני שהחשמל נדלק, ובפרט שהטיפה הראשונה הולכת לאיבוד.³⁸

ממחלוקת הפוסקים רואים לכאורה ששאלת היחס לגדר חליבה בשבת, האם מתייחסים אליה כאיסור תורה באופן מוחלט או שיש צד לומר כי מדובר באיסור דרבנן משפיעה על פסיקת ההלכה במקרי צורך גדול כפי שראינו.

סיכום

במאמר עסקנו בסוגיית חליבה בשבת. תחילה ראינו כי נחלקו המפרשים בגדרה - האם מדובר באיסור דאורייתא או באיסור דרבנן, והסקנו שהדבר תלוי בהבנות השונות בפירוש הברייתא בה נחלקו רבנן ורבי אליעזר בגמרא. בהמשך ראינו כי לאלו הסוברים שמדובר באיסור תורה יש להבין מפני מה נאסרה החליבה, שבגמרא נאמר שהיא תולדה של מפרק. ההבנה הפשוטה היא שמדובר בתולדה של מלאכת דש, שהיא הוצאה של דבר מכיסויו וגילוייו כאוכל בעולם. כך הבינו רוב המפרשים, אך ראינו כי ישנן לא פחות מחמש שיטות שונות מהצעה זו. יש שהבינו שמפרק בחליבה יכול להיות תולדה של מספר אבות: ממשק, קוצר, גוזז, טוחן ובורר. הסברנו מה עמד ביסודה של כל אחת מההצעות הללו.

לאחר מכן ראינו את ההיתר שנאמר בגמרא לחלוב על גבי אוכל, וניסינו להבין כיצד נפסקה ההלכה על ידי הרמב"ם והשולחן ערוך.

37 שו"ת משפטי עוזיאל או"ח, י

38 ראה שם במה שדן עוד האם מותר לאחר שהחשמל נכבה לשים את הצינור שיוליך לתוך הקערה.

בהמשך ראינו כיצד פסיקת ההלכה בנושא התבטאה בדעת הפוסקים בימי תחילת ההתיישבות בארץ ישראל, אז היה צורך גדול לחלוב בשבת, אם זה מפני צער בעלי חיים, ואם מפני שלא מצאו עובדים שאינם יהודיים שיעשו זאת. ראינו כי היו פוסקים שטענו שמאחר וחליבה היא איסור דאורייתא גמור אין שום מקום להקל ולחלוב בשבת על ידי יהודי, אף שמדובר בצער בעלי חיים. אך כנגדם היו פוסקים שטענו שכיוון שמדובר במקום צער גדול, וישנם ראשונים שסוברים שחליבה בשבת אסורה רק מדרבנן - ניתן להקל ולחלוב על ידי יהודי במקום שבו אין אפשרות אחרת, זאת בצירוף שיקולים כגון: צער בעלי חיים, הפסד ממון וטעמים נוספים להקל.